

Ηρωϊκός πεσιμισμός και εξιλέωση στον A. Camus

Ως αρχισυντάκτης στην, παράνομη κατά την γερμανική κατοχή, εφημερίδα *Combat* και απαντώντας σε κάποια άρθρα που τον εγκαλούν, μαζί με τους υπαρξιστές και τον Μαλρώ, ως υποστηρικτή μιας πεσιμιστικής φιλοσοφίας της παραίτησης, ο Καμύ σημειώνει: «Ένα αντικειμενικό πνεύμα θα δεχόταν να υποστηρίξει πως μια αρνητική φιλοσοφία δεν είναι πρακτικά ασύμβατη με μια ηθική της ελευθερίας και του θάρρους». Και θα τονίσει ακόμη πως «αυτή η συνύπαρξη, σε μερικά πνεύματα, μιας αρνητικής φιλοσοφίας και μιας θετικής ηθικής αντικατοπτρίζει το μεγάλο πρόβλημα που βασανίζει την εποχή μας»¹.

Μέσα στις γραμμές αυτές συμπυκνώνεται ένα βαθύ πολιτισμικό ζήτημα το οποίο συνίσταται στην απαίτηση ο δυτικός κόσμος να δημιουργήσει, μακριά από την πίστη στην αιωνιότητα ή στον ρασιοναλισμό, έναν νέο αξιακό πυρήνα, αυτό που ο Καμύ αποκαλεί στη συλλογή άρθρων *Ούτε δήμειο ούτε θύματα*, έναν νέο τρόπο ζωής². Στην απαίτηση αυτή, της οποίας τις τροπικότητες σκιαγράφησε μεταγενέστερα με απaráμιλλη διαύγεια, ο Καμύ θ' αφιερώσει το σύνολο σχεδόν του έργου του και φυσικά και τους *Δίκαιους*.

1. Ανάμεσα στο παράλογο και στον θάνατο.

Ο Καμύ αρνείται ν' αποστραφεί τη σκληρότητα της εποχής του και αναλαμβάνει την πρόκληση ν' αναμετρηθεί με τα μεγάλα ζητήματα που την βασανίζουν. Αυτό προαναγγέλλει ήδη την πίστη σε μια αξία και τον τοποθετεί στον αντίποδα του νιχιλισμού. Ωστόσο, επιμένει πως η σκέψη πρέπει να βρει την αφετηρία της στην άρνηση και το παράλογο προκειμένου να διαυγάσει την σύγχρονή της κατάσταση. Η πέτρα του Σίσυφου κρύβει, για την ώρα, περισσότερα νοήματα από την ανυπομονησία του Καλιάγεφ.

Άρνηση και παράλογο μήτε συνεπάγονται, μήτε είναι σύμφυτες με την απόγνωση. Η απελπισία οδηγεί στην παραίτηση και ο Καμύ βλέπει σ' αυτήν μια λιγόψυχη στάση, μια πνευματική ανεπάρκεια και μια ηθική αδυναμία ανίκανες ν' αντιμετωπίσουν τα διλλήματα των καιρών του. Η σιωπή του κόσμου και ο θάνατος δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση αιτία ή δικαιολογία παραίτησης αλλά εφαιτήριο αγώνα, μέτρο δράσης και περίγραμμα ενός αξιακού προσανατολισμού. Αυτή η αινιγματική στροφή βασίζεται στην διαπίστωση πως η τρομακτική ελευθερία του ανθρώπου εδράζεται ακριβώς πάνω σ' αυτή τη σιωπή και στο θάνατο και πως οποιαδήποτε θετική αξία που μπορεί να κατευθύνει τη ζωή πηγάζει από την ανελέητη και ακατάπαυστη μάχη με το παράλογο και όχι από την παραίτηση και κατά συνέπεια την αυτοκτονία.

Στο σημείο αυτό ο Καμύ δεν επεκτείνει τον συλλογισμό του, μένοντας πιστός στην διακήρυξη του πως για να καταλάβουμε το παράλογο μας χρειάζεται μια σκέψη που δεν εξηγεί. Ακολουθεί πιστά ένα περιγραφικό ύφος και μια συμπερασματική προοπτική, αρνούμενος πεισματικά να προχωρήσει πέρα από τα όρια που του επιβάλλει η περιορισμένη γνώση του για τον κόσμο και η αδυναμία του να τον εν-νοήσει, να τον εντάξει μέσα σ' ένα νοηματικό πυρήνα.

Όμως μπροστά σ' αυτή τη «φυσιολογική ακατανοησία της ζωής», το «για ποιόν λόγο εν τέλει γίνονται όλα αυτά» ξεπροβάλλει ακόμα μια φορά. Η καρδιά αντιστέκεται. Εδώ ο Καμύ επιχειρεί μια δεύτερη αινιγματική στροφή: Εστιάζει στα ανταλλάγματα που δρέπει το πνεύμα από μια τέτοια στάση, στην ηθική που μπορεί ν' ανθίσει μέσα της και στη γαλήνη της καρδιάς του ανθρώπου που ξέρει, του ανθρώπου της μεσογειακής θυμοσοφίας: Καθαρή ματιά και διαυγή συνείδηση, η οποία καταφέρνει να κατοικήσει έμπρακτα, βιωματικά την απουσία της ελπίδας και του όποιου υπερβατικού επέκεινα. Επίγνωση του αναπόδραστου του θανάτου (του θανάτου ως οριστικό γεγονός), η οποία απελευθερώνει το πνεύμα και το σώμα, προκειμένου αυτά να δοθούν στην πλέρια βίωση της ζωής, μέσα από μια ιδιαίτερη ηθική της ποσότητας και του εφικτού³. Στον τομέα της δράσης, η επανάσταση προβάλλει ως ο μόνος δρόμος για την κατάκτηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αφ' ενός στο οντολογικό πεδίο (μάχη ενάντια στον παράλογο κόσμο) και αφ' ετέρου στο ηθικό-αξιακό (αγώνας για την ελευθερία και τη δικαιοσύνη).

Κατά κάποιον τρόπο, η ερώτηση μένει ανοικτή. Και αυτό γιατί απλούστατα δεν μπορεί ν' απαντηθεί: Ακόμα μια ταυτολογία, η οποία όμως ξεφεύγει από τα αδιέξοδα της σχολαστικού τύπου

¹ A. Camus, *Actuelles, Ecrits politiques*, Gallimard, folio essais, p.92 (Η μετάφραση δική μου)

² *Ibid*, p.142.

³ Η οποία δεν έχει καμία σχέση με την κοινή ωφελμιστική ποσοτική ηθική.

ανάλυσης και μπορεί να γίνει πηγή μιας τόσο ιδιαίτερης στάσης ζωής. Ο Καμύ επιμένει πως αυτό που πρέπει να καταλάβουμε εδώ και που μας ενδιαφέρει έντονα, είναι ότι μέσα σε τούτο τον κόσμο έχει πολύ μεγαλύτερη σημασία να ξέρουμε πώς πρέπει να ζήσουμε και πολύ λιγότερη το να μπορούμε να τον κατανοήσουμε πέρα ως πέρα ή να κυριαρχήσουμε πάνω του απόλυτα. Ξαναβρίσκει έτσι το νήμα εκείνο που εγκαινιάζεται από την «σωκρατική στροφή» και αναλαμβάνει το παράτολμο εγχείρημα του να μας περιγράψει πως μια τέτοια στάση θα ήταν εφικτή.

Είναι βέβαια απόλυτα λογικό να σκεφτούμε πως εδώ ο Καμύ αποφεύγει την αναμέτρηση με το ερώτημα, παρόλο που ταυτόχρονα πρεσβεύει την αιώνια μάχη με το παράλογο. Θα μπορούσαμε να πούμε πως ίσως η εξαγωγή των συμπερασμάτων του παράλογου συλλογισμού είναι βολικότερη από την επιμονή στην επίλυσή του, στην αναγωγή του σε μια ανώτερη και γενική εποπτική αρχή. Θα φτάναμε έτσι στο συμπέρασμα πως ο Καμύ υποκρύπτει στον πειρασμό της παραίτησης και προσπαθεί μάταια να εξαγάγει έναν κανόνα ζωής από μια ημιτελή, μια λειψή οντολογική θέση. Έναν κανόνα ζωής και δράσης ο οποίος μάλιστα, όπως έχει άλλωστε πολλές φορές υποστηριχθεί, ουσιαστικά αρνείται στον καταπιεσμένο το δίκαιό του και τον αποστρέφει από τον αγώνα του.

Ωστόσο, ο Καμύ αντιμετωπίζει την ανθρώπινη κατάσταση μέσα από μια φιλοσοφική θέση στην οποία συμπορεύονται μια ιδιότυπη οντολογία του παραλόγου μαζί με μια ηθική της διαύγασης, του μέτρου και της εξέγερσης. Έχει τεράστια σημασία να κατανοήσουμε πως η ηθική του δεν «εξάγεται» από την οντολογία του. Συμπορεύεται μαζί της και ταυτόχρονα την υπερβαίνει. Η οντολογία του παραλόγου στον Καμύ είναι διαποτισμένη από τη βαθιά πεποίθηση ότι δεν μπορούμε να γνωρίσουμε και να εν-νοήσουμε τον κόσμο επειδή ο κόσμος αυτός καθ' αυτός είναι γεμάτος από την απουσία νοήματος⁴. Δεν μπορούμε να του εγγράψουμε μια πηγή και έναν προορισμό και να εκφέρουμε οριστικές αποφάνσεις για αυτόν. Άλλωστε, η αναγωγή σε μια γενική εποπτική αρχή (η οποία θα λειτουργούσε ως κλειδα του θόλου) εκτός από ατελέσφορη είναι και ανίκανη να θεμελιώσει έναν αξιακό προσανατολισμό και μια στάση ζωής⁵. Οντολογία η οποία ουσιαστικά θα ταίριαζε να ιδωθεί και ως μη οντολογία, ως ένα είδος αρνητικής οντολογίας, εφόσον απορρίπτει την καθολική οντολογική απόφαση και την αξιολογική κρίση και στρέφεται στην περιγραφική απεικόνιση και την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Πώς μπορεί μέσα απ' αυτή την προοπτική ν' αναδυθεί μια ηθική της εξέγερσης; Ο άνθρωπος μπορεί βεβαίως ν' αποφασίσει πως ακριβώς επειδή ο κόσμος δεν είναι νοήσιμος, είναι προτιμότερο ν' αυτοκτονήσει. Έτσι όμως θα έχει απλά παραιτηθεί και από την δυνατότητα του να κατακτήσει την αξιοπρέπεια της εξέγερσης ενάντια στον βουβό κόσμο και από την δυνατότητα να ζήσει ευτυχισμένος κάνοντας ν' αναδυθεί ο ίδιος μια αξία που θα αμβλύνει το σκληρό του πεπρωμένο. Συνεπώς ανοίγονται εδώ δύο δρόμοι: Αφ' ενός εκείνος μιας εξέγερσης που γνωρίζει καλά το σύνορο της ύβρεως και ακολουθεί ένα μέτρο δράσης προσαρμοσμένο στο «μέσο επίπεδο» του ανθρώπου. Και αφ' ετέρου μια στάση ζωής ικανή να προσφέρει το στοιχειώδες νόημα που απαιτείται για να συνεχίσει κανείς να ζει. Και οι δύο παράλληλοι και αλληλοσυμπλεκόμενοι δρόμοι συνεπάγονται έναν αξιακό προσανατολισμό που προϋποθέτει την συνειδητή, εκούσια, ηθελημένη συγκατάθεση. Η αξία κάθε φορά αναδύεται-δημιουργείται και υλοποιείται επειδή οι άνθρωποι την επιθυμούν και έχουν συνείδηση της πράξης τους. Φαίνεται λοιπόν πως ο Καμύ κηρύσσει έναν ιδιόμορφο βολονταρισμό, του μέτρου και της καθαρής ματιάς, της ώριμης συνείδησης και της φλογερής καρδιάς. Έναν βολονταρισμό του ανθρώπου που γνωρίζει πως δεν υπάρχει επαύριο και ταυτόχρονα στέκεται όρθιος απέναντι στη μοίρα του. Έναν βολονταρισμό της διαύγειας ο οποίος ξαναβρίσκει τον πεσιμισμό της βαθιάς επίγνωσης της ανθρώπινης συνθήκης και τον λυτρώνει από το μηδενισμό.

⁴ «Ακόμη και αν είχα αγγίξει ολόκληρο το πρόπλασμα του κόσμου με το δάκτυλο, πάλι δεν θα ήξερα τίποτε». Α. Καμύ, *Ο μύθος του Σίσυφου*, Μπουκουμάνης, σελ 29.

⁵ Όπως το δηλώνει ήδη από την πρώτη σελίδα του «*Μύθου του Σίσυφου*»: «Δεν υπάρχει παρά ένα μόνο πραγματικά σοβαρό φιλοσοφικό ερώτημα: Η αυτοκτονία. Το να κριθεί αν η ζωή αξίζει ή όχι να τη ζήσει κανείς σημαίνει ν' απαντηθεί η θεμελιώδης ερώτηση της φιλοσοφίας. Τα υπόλοιπα, αν ο κόσμος έχει τρεις διαστάσεις, αν το πνεύμα έχει εννέα ή δώδεκα κατηγορίες, έπονται.» Α. Camus, *Le mythe de Sisyphe*, Gallimard, collection Folio, Paris, 2009, p.17. (Η μετάφραση δική μου).

2. Ανάμεσα στη δικαιοσύνη και την αθωότητα.

Ο βολонταρισμός του ηρωϊκού πεσιμιστή επαναστάτη προϋποθέτει και απαιτεί ταυτόχρονα δύο πράγματα: Τη σιδερένια θέληση και την παιδική καρδιά. Πίστη στο δίκαιο του αγώνα και αθωότητα. Σήμερα, σε τούτο τον κόσμο και μέχρι το τέλος. Κατ' αυτό τον τρόπο, η επανάσταση αποφεύγει να θεμελιωθεί πάνω στην χλιαστική πίστη ή ν' απολήξει στον μηδενισμό. Ας δούμε ποιος είναι ο δρόμος εκείνος που ανοίγεται με την ιδιαίτερη προσωπικότητα και τη δράση του Καλιάγεφ και ως που μπορεί να οδηγήσει.

Ο Καλιάγεφ, έτσι όπως παρουσιάζεται από τον Καμύ, βιώνει πέρα ως πέρα την παράδοξη συνθήκη του παράλογου ανθρώπου: «Με το πιστόλι στο χέρι και το λαιμό σφιγμένο⁶». Και την οποία την εκφράζει γλαφυρότατα με τη φωνή της ανθρώπινης καρδιάς: «Τα βράδια στριφογυρίζω στο αχυρόστρωμά μου και μια σκέψη μου βασανίζει το μυαλό: Μας έχουν κάνει δολοφόνους. Αλλά σκέφτομαι ταυτόχρονα πως θα πεθάνω και τότε η καρδιά μου γαληνεύει». Αλλά, ο χαμογελαστός νεαρός Γιάνεκ που τραγουδά, αλλάζει τα συνθηματικά κατά βούληση, προσποιείται το γυρολόγο και νοσταλγεί τις ευτυχισμένες μέρες του έρωτα και της αθωότητας, οφείλει να βγει από αυτή τη συνθήκη. Όχι μόνο επειδή είναι άνθρωπος της δράσης ή επειδή θέλει το ίδιο και για όλους τους άλλους, αλλά επειδή η συνθήκη αυτή είναι αντινομική και ο Καλιάγεφ ποθεί μια νέα ενότητα. Ποθεί την ενότητα εκείνη όπου ο άνθρωπος θα ναι επιτέλους συμφιλωμένος με τη μοίρα του: «Αγαπώ την ομορφιά, την ευτυχία! Για αυτό μισώ το δεσποτισμό...Σύμφωνοι, πάνω απ' όλα η επανάσταση! Αλλά η επανάσταση για τη ζωή, για να δώσουμε μια ευκαιρία στη ζωή!». Στον Καλιάγεφ η επανάσταση είναι εστιασμένη πρώτα και κύρια στο μεταφυσικό πεδίο⁷.

Η επανάσταση εκείνη που θέλει απλά και μόνο ν' ανατρέψει κάποια πρόσωπα ή μια πολιτική τάξη πραγμάτων, ή να μεταβάλλει τους υλικούς όρους της ζωής, κινδυνεύει ν' αφήσει άθικτο έναν ολόκληρο κόσμο ο οποίος βασανίζει έντονα τον Γιάνεκ. Για έναν άνθρωπο ο οποίος γίνεται επαναστάτης από αγάπη στη ζωή, για τον οποίο η χαρά και η ομορφιά έχουν πολύ μεγαλύτερη σημασία από την επιμέλεια, την εχεμύθεια και την επιδεξιότητα του στρατευμένου ιδεολόγου, ο οποίος στο κάτω-κάτω δεν ήταν προορισμένος για κάτι τέτοιο, τίθεται ένα πολύ λεπτότερο ζήτημα: Πώς θα φέρουμε την ανθρώπινη καρδιά σε αρμονία με το πεπρωμένο; Κατ' αυτό τον τρόπο η εξέγερσή του στρέφεται πρώτα και κύρια ενάντια στην ανθρώπινη συνθήκη ως τέτοια και κατά δεύτερο λόγο ενάντια στην δεδομένη τάξη πραγμάτων. Αλλά να που ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη υπάρχει μια αναπόδραστη σύνδεση, η οποία μάλιστα δεν υφίσταται μόνο στο επίπεδο της πράξης.

Η νέα τάξη που πρεσβεύει ο Γιάνεκ είναι από εκείνες που θέλουν να ξαναβάλουν τη δικαιοσύνη και την αθωότητα στη σωστή τους θέση και μέσα στον σημερινό κόσμο. Φωνάζοντας στον Στεπάν πως οι άνθρωποι δεν μπορούν να ζήσουν μόνο με τη δικαιοσύνη αλλά τους χρειάζεται και η αθωότητα, του θυμίζει πως η εσχατολογική πίστη στην μελλοντική ευτυχία κινδυνεύει ν' αποστρέψει την προσοχή από τα δύο μέτωπα στα οποία ο Γιάνεκ έχει αφοσιωθεί και τα οποία διχάζουν τόσο έντονα την συνθήκη του επαναστάτη: Την εξέγερση ενάντια στην ανθρώπινη μοίρα και τον αγώνα για το θρίαμβο της αξιοπρέπειας. Δεν μπορούμε να ζήσουμε μόνο με τη δικαιοσύνη ή μόνο με την αθωότητα γιατί έτσι είτε θα δικαιώσουμε τον άνθρωπο είτε θα δικαιώσουμε τον κόσμο. Επίσης δεν μπορούμε να επιλέξουμε τη μία και ν' αναβάλλουμε την άλλη γιατί έτσι είτε ο άνθρωπος είτε ο κόσμος θα πρέπει να εγκαταλειφθεί στην τύχη του. Με τον τρόπο αυτό ο Καλιάγεφ αποδεικνύει πως η επανάσταση στο μεταφυσικό πεδίο είναι ταυτόσημη με τον αγώνα στο πεδίο της συγκαιρινής ζωντανής ύπαρξης, την ώρα που η επανάσταση στο όνομα μιας μελλοντικής εκπλήρωσης απαιτεί την τυφλή πίστη, η οποία και την τωρινή δυστυχία δικαιώνει και τον άνθρωπο εξανδραποδίζει.

Την ίδια αναγωγή προς την επανάσταση στο μεταφυσικό πεδίο ξαναβρίσκουμε στην σφοδρή επιθυμία του Γιάνεκ για την ανάδυση μιας νέας αδελφότητας ανάμεσα στους ανθρώπους. Θέλει να πεθάνει για τα ζωντανά αδέρφια του και μόνο. Σ' αυτά πιστεύει και αυτά θέλει να δει ευτυχισμένα. Προσδοκά έτσι κατ' αρχήν στην εκπλήρωση της υπόσχεσης που προφανώς έχει προδώσει η

⁶ Α. Καμύ, *Ο Επαναστατημένος Άνθρωπος*, Μπουκουμάνης, 1971, σελ 23

⁷ Για να μην υπάρξουν παρανοήσεις εξηγώ, πράγμα που θα φανεί και πιο κάτω, πως ο όρος μεταφυσική στο κείμενο δεν έχει καμία θρησκευτική, σπิริτουαλιστική, ιδεαλιστική, ή όποια άλλη συνυποδήλωση που να συνδέεται με το υπερφυσικό. Αναφέρεται απλά σε οτιδήποτε, μέσα στον άνθρωπο, υπερβαίνει την απλή βιολογική ύπαρξη, δλδ στο σύνολο σχεδόν της ανθρώπινης συνθήκης. Με λίγα λόγια, χρησιμοποιώ τον όρο μεταφυσική για ν' αναφερθώ ταυτόχρονα σε ζητήματα οντολογικά και ηθικά.

παραδοσιακή ένθεη μεταφυσική. Αλλά διακρίνουμε επίσης εδώ και μια ηθική αγωνία. Η αδελφοσύνη, η αγάπη των ανθρώπων μεταξύ τους, οι καρδιές που επιτέλους γεμίζουν με ομορφιά και αθωότητα, αυτό το σκίρτημα μιας σπάνιας ψυχής αποδεικνύει πως η επανάσταση δεν έχει νόημα έξω από αυτά τα αναπόδραστα αιτήματα που εγείρονται όταν έστω και ένας άνθρωπος αναφωνήσει: «Ως εδώ».

Πώς θα έρθει, όμως, επιτέλους σε αρμονία η καρδιά με το πεπρωμένο; Πρέπει ν' αποθεώσουμε τον άνθρωπο ενάντια στη μοίρα ή να πάρουμε το μέρος του κόσμου και να καταπιαστούμε με την δουλειά της αναμόρφωσης του ανθρώπου; Καθώς εκτυλίσσεται το έργο καμία απάντηση δεν είναι σίγουρη. Ο Στεπάν ριζώνει στο απόλυτο της χλιαστικής προσμονής. Ο άνθρωπος και η μοίρα θα συμφιλιωθούν όταν, και αν, και οι δύο θα είναι διαφορετικοί. Αλλά ο Στεπάν εργάζεται για αυτή την αναμόρφωση βασισμένος στα μέσα και την ηθική του τωρινού κόσμου. Για αυτόν ο φόνος είναι δικαιολογημένος ευθύς εξ αρχής και η αξιοπρέπεια «πολυτέλεια για εκείνους που έχουν άμαξες». Η Ντόρα φαίνεται να τρέφει έναν πεσιμισμό. Δεν υπάρχει διέξοδος παρά μόνο στη νοσταλγία της ευτυχισμένης αθωότητας των νιάτων, δηλαδή ουσιαστικά στον έρωτα που μπορεί να φέρει τον συμβιβασμό με το πεπρωμένο που ηρεμεί την καρδιά. Ο Γιάνεκ ισοπεδώνει τον ισχυρισμό του Στεπάν και αντιστέκεται με σθένος στον πειρασμό της Ντόρας⁸. Γι' αυτόν, ο μόνος δρόμος που μπορεί να φέρει την συμφιλίωση με το πεπρωμένο είναι η αφοσίωση στην αξιοπρέπεια και η δράση.

Κατ' αυτό τον τρόπο, ο επαναστάτης μπαίνει μέσα σε μια κίνηση ταυτόχρονης αναμόρφωσης του κόσμου και του ανθρώπου στον ζωντανό, τρέχοντα χρόνο. Και η αφετηρία του ριζώνει σ' ένα τολμηρό άλμα: Θεμελιώνει την στάση του απευθείας στην αξία εκείνη που θέλει να κάνει να επικρατήσει και αναλαμβάνει άμεσα και με πρωτοφανή ηρωισμό τις συνέπειες που απορρέουν από την παράβασή της. Η σφοδρή επιθυμία του Γιάνεκ για το ικρίωμα είναι λοιπόν απόλυτα εξηγήσιμη. Δεν αντιστοιχεί μόνο σε μια εσωτερική ηθική ανάγκη (εξιλέωση) αλλά και σε μια κανονιστική επιταγή: Η ισχύς της αξίας πρέπει να επανεπιβεβαιωθεί. Με άλλα λόγια, η ουσία της στάσης του Γιάνεκ δεν είναι ότι δέχτηκε αγέρωχα τον θάνατο, αλλά ότι τον θέλησε, τον αποζήτησε εκούσια ως ύστατη εγγύηση, ως επικύρωση των λόγων και των πράξεών του: «Πεθαίνοντας για την ιδέα, στέκεσαι στο ύψος της ιδέας. Άλλος δρόμος δεν υπάρχει. Η ζωή μας της ανήκει» Έτσι, η δικαιοσύνη παραμένει ζωντανή, η αξιοπρέπεια έχει τιμηθεί και η ανθρώπινη καρδιά μπορεί να ηρεμήσει: Ο κόσμος δεν είναι αυτός που θέλουμε, αλλά έχουμε αποδείξει ότι αυτό που πρεσβεύουμε είναι εφικτό. Ένα άλλο πεπρωμένο είναι ικανό ν' αναδυθεί σε αρμονία μ' έναν αναγεννημένο άνθρωπο.

Η πορεία του Γιάνεκ και τα συμπεράσματά της επικυρώνονται και από τη μεταστροφή των υπολοίπων στο τέλος του έργου. Ο Στεπάν θα παραδεχτεί πως τον ζήλευε (αυτός, που μισεί τους σύγχρονούς του) και πως ελπίζει να ζήσει γιατί «έχουμε ανάγκη από ανθρώπους σαν και αυτόν». Ο Βοϊνοφ συγκλονίζεται από τα λόγια του στη δίκη και επιστρέφει στην Οργάνωση. Η Ντόρα αποφασίζει να ρίξει την επόμενη βόμβα. Και οι τρεις κατανοούν την ιδιαίτερη στάση του η οποία, συνδυάζοντας την δύναμη της θέλησης με την αναπόδραστη ανάγκη της υπακοής σε μια αξία, φωτίζει με μοναδικό τρόπο τις συνέπειες που ανακύπτουν μόλις ξεπεραστεί ένα όριο.

⁸ Τρίτη Πράξη, λίγο πριν φύγει για την δεύτερη απόπειρα.

3. Ανάμεσα στο μεσημέρι και τα μεσάνυχτα.

Οι επαναστάτες του 1905 ξαναβρίσκουν έτσι τις μεγάλες στιγμές της αρχαιοελληνικής τραγωδίας. Όπως και οι μεγάλοι τραγικοί ήρωες, οι οποίοι περνούν ένα όριο πέρα από το οποίο ξεκινά η ύβρις και μπλέκονται έτσι στη δίνη μιας αναμέτρησης με το πεπρωμένο. Το ψυχικό μεγαλείο των Ρώσων επαναστατών όμως βρίσκεται στο γεγονός πως διατρέχουν αυτή τη διαδρομή μέσα στη διαύγεια και πιστεύουν στο ακόμα δυνατότερο φώς που υπάρχει στο τέλος της. Ξέρουν από την αρχή και προχωρούν συνειδητά. Η ειδοποιός διαφορά εντοπίζεται δηλαδή στην γνώση των ορίων. Ο τραγικός ήρωας μαθαίνει εκ των υστέρων πως υπερέβη ένα όριο το οποίο προκάλεσε την επέμβαση της μοίρας. Ο Καλιάγεφ και οι σύντροφοί του αντιθέτως γνωρίζουν το σύνορο της ύβρεως και διαβαίνουν τον Ρουββίκωνα κουβαλώντας ήδη στην καρδιά το βάρος της πράξης τους. Το μάθημα για το οποίο ο τραγικός ήρωας βασανίζεται ανηλεώς, ο νεαρός Γιάνεκ μοιάζει να το ξέρει πριν καν μπει στον κύκλο της ύβρεως.

Οι τρομοκράτες επαναστάτες των αρχών του 20^{ου} αιώνα δίνουν έτσι μια πρωτότυπη απάντηση στο ελληνικό πνεύμα: Η μοίρα είναι αναπόδραστη, αλλά μέσα στην ανθρώπινη ψυχή κρύβεται μια θέληση που την υπερβαίνει, ανεξάρτητα απ' το αν μπορεί ή όχι τελικά να τη νικήσει. Επίσης, ότι υπάρχει στον ξεσηκωμό ενάντια της και στον αγώνα να μετριαστεί άμεσα ο πόνος και η μιζέρια των ανθρώπων, μια αξία που φωτίζει τον δρόμο του επαναστάτη, έναν δρόμο άγνωστο στον τραγικό ήρωα. Γιατί ο τραγικός ήρωας σταματά την πορεία του εκεί ακριβώς όπου την ξεκινά ο επαναστάτης. Τα συμπεράσματα του ενός αποτελούν αφετηρία για τον άλλο. Ο τραγικός ήρωας στέκεται ανήμπορος μπροστά στον βουβό κόσμο. Την όλο απόγνωση κραυγή του ο επαναστάτης πρέπει τώρα να την μετουσιώσει σε θετική αξία και σε θεμέλιο ενός αγώνα που μάχεται ταυτόχρονα τον παράλογο κόσμο και τον ανθρώπινο πόνο.

Η σύγκριση ανάμεσα στον Καλιάγεφ και την Αντιγόνη μας βοηθά να φωτίσουμε καλύτερα την απόσταση που χωρίζει τους δύο τύπους που εξετάζουμε. Η Αντιγόνη έχει ιδωθεί ως επαναστάτρια επειδή υπηρετεί έναν άλλο νόμο από αυτόν που προστάζει η εξουσία. Είναι γεγονός ότι ανάμεσα στους δύο μπορούμε να βρούμε κάποιες ομοιότητες: Και οι δύο προσδοκούν σε έναν όμορφο θάνατο, και οι δύο υπηρετούν ειλικρινά τον νόμο στον οποίο πιστεύουν και έχουν επίγνωση της ηθικής βαρύτητας της πράξης τους⁹. Όμως κάπου εδώ οι δρόμοι τους χωρίζουν. Η Αντιγόνη είναι υπηρέτης ενός νόμου για χάρη του οποίου παραβιάζει έναν άλλο. Οι δύο κόσμοι του θετού και του θείκου δικαίου είναι αρκετά διακριτοί στην συνείδησή της. Στον διάλογό της με την Ισμήνη, η Αντιγόνη είναι σίγουρη ότι έχει ταχθεί στην υπηρεσία του σωστού νόμου και δεν την βασανίζουν οι αμφιβολίες.

Ο Καλιάγεφ είναι υπηρέτης ενός νόμου τον οποίο αναγκάζεται να παραβιάσει για να τον κάνει να θριαμβεύσει. Είναι αναγκασμένος να πιστεύει στην ζωή και στην αξιοπρέπεια και ταυτόχρονα να αναλάβει το ποταπό έργο μια δολοφονίας. Μέσα σ' αυτή την τόσο αντιφατική συνθήκη δεν μπορεί να πάψει να πιστεύει στην αξία που υπηρετεί αλλά και ταυτόχρονα να αμφιβάλλει για τον εαυτό του και την πράξη του. Για αυτό το λόγο ο Γιάνεκ και η Αντιγόνη ακολουθούν, στον δραματικό χρόνο, αντίστροφες πορείες: Η Αντιγόνη ξεκινά από τη βεβαιότητα και την ηρεμία και καταλήγει στον σπαραγμό όταν πλησιάζει ο θάνατος, ενώ ο Γιάνεκ λύνει την αντινομία και ηρεμεί την καρδιά του μόνο μπροστά στο ικρίωμα. Το τελετουργικό θανάτου που είναι κοινό ανάμεσα στους δύο ήρωες, έχει ωστόσο ουσιωδώς διακριτά στοιχεία: Η Αντιγόνη βαδίζει με τη πικρή σιγουριά του μάρτυρα, ενώ ο Γιάνεκ συγκλονίζεται από την ένταση της αμφιταλάντευσης ανάμεσα στη φλόγα της επιθυμίας και το φόβο της λιγοψυχίας. Η πορεία του Γιάνεκ είναι εκείνη ενός διαρκούς στοιχήματος, σύστοιχη με την παράδοση συνθήκη στην οποία ζει και δρα.

Ακόμη, ο τραγικός ήρωας εξιλεώνεται όταν μέσα από τα πάθη του επέρχεται στο κοσμολογικό επίπεδο η ηθική ισορροπία που πρεσβεύεται από την Τίσι. Στην τιμωρία του σέρνεται όμως από δυνάμεις που τον υπερβαίνουν. Αντιθέτως, ο επαναστάτης οδηγείται αυτόβουλα στον θάνατο, εξιλεώνεται για τα κρίματά του και δείχνει έτσι πως υπάρχει μια στάση ζωής που μπορεί να ριζώσει στην άρνηση του υπάρχοντος αλλά και στην κατάφαση μια αξίας που αποσκοπεί στην αναμόρφωσή του. Για το λόγο αυτό ο τραγικός ήρωας αντλεί τα συμπεράσματά του από τον κόσμο, από την

⁹ Η Αντιγόνη χαρακτηρίζει τον εαυτό της ως *οσία πανουργήσασα*. (96-97). Να προσθέσουμε εδώ πως το όριο το οποίο υπερβαίνει η Αντιγόνη δεν αντιπροσωπεύεται από τον νόμο που επιβάλλει ο Κρέοντας. Η Αντιγόνη υπερβαίνει το ίδιο όριο με τον Κρέοντα και το οποίο πρεσβεύεται από την αρχή του αυτοπεριορισμού: Και οι δύο κλείνουν τα αυτιά τους ο ένας στο λόγο του άλλου και επιμένουν στην άποψή τους ως το τέλος.

εμπειρία των πράξεων του και των συνεπειών τους, ενώ ο επαναστάτης από τον λογαριασμό που κάνει με την αξία που υπηρετεί.

Ωστόσο, πρέπει να πούμε ότι ο επαναστάτης τραβά έναν παράξενο, μοναχικό δρόμο. Κάπως σαν ετούτη την παρέα των νεαρών Ρώσων, που ενώνεται μέσα στη μοναξιά της μυστικότητας, για να κάνει επιτέλους ν' αναδυθεί μια νέα φιλία, μια νέα κοινότητα ανθρώπων. Ο τραγικός ήρωας ξαναβρίσκει τον συγκαιρινό κόσμο στο τέλος της πορείας του και του φέρνει τη γνώση των σφαλμάτων του. Συμφιλιώνεται με τούτο τον κόσμο και με τις δυνάμεις που τον κυβερνούν. Ο επαναστάτης, όμως, ζεί συνεχώς μέσα σε μια αντίφαση: Ξεσηκώνεται για τούτο τον κόσμο και ταυτόχρονα συνειδητοποιεί πως δεν θα μπορέσει να τον ξαναβρεί και να φιλιωθεί μαζί του όσο αυτός θα παραμένει τέτοιος που είναι. Με άλλα λόγια, ο τραγικός ήρωας δικαιώνει στο τέλος τον κόσμο ετούτο: Είτε είναι σωστός έτσι όπως είναι, είτε οι δυνάμεις που τον ορίζουν είναι ανώτερες από εμάς και πρέπει να τους υπακούμε. Αλλά ετούτο τον κόσμο ο επαναστάτης τον αρνείται¹⁰ πέρα ως πέρα και μέχρι το δικό του τέλος.

Αυτή η διαφορά δίνει και το μέτρο της απόστασης ανάμεσα στον Καλιάγεφ και την Αντιγόνη. Αλλά η απόσταση αυτή είναι, από μια άποψη, αντίστοιχη και εκείνης που χωρίζει τον ηρωϊκό πεσιμιστή από τον εσχατολόγο επαναστάτη. Η Αντιγόνη ερείδει την στάση της σ' έναν νόμο μιας άλλης, μιας ανώτερης τάξης πραγμάτων, που πάντως είναι ξένη από την συγκαιρινή και εγκόσμια. Ο εσχατολόγος επαναστάτης της νεότερης εποχής ερείδει τον ξεσηκωμό του στην ιστορία, η οποία ερμηνεύεται μέσα από μια θεωρία, δηλαδή ουσιαστικά στη θεωρία. Και οι δύο βρίσκουν μια εξωκόσμια πηγή και τρέφουν απ' αυτή μιαν εγκόσμια στάση. Όμως στο τέλος αυτή ακριβώς η πηγή έρχεται και εξιλέωνει τον κόσμο που και η Αντιγόνη και ο εσχατολόγος επαναστάτης αυτή τη στιγμή αρνούνται: Οι θεοί ή οι αντικειμενικοί νόμοι της ιστορίας έχουν δομήσει μια τάξη πραγμάτων τέτοια που αυτή καθ' αυτή και επί της αρχής είναι σωστή. Το πρόβλημα εντοπίζεται τότε στο ξεστράτισμα της ζωντανής, της σύγχρονης κατάστασης.

Στην άλλη άκρη του νήματος, στην άκρη της επερχόμενης μελλοντικής ευτυχίας, η απόσταση αυτή αντιπροσωπεύεται από εκείνη που χωρίζει τον Καλιάγεφ από τον Στεπάν. Ο πόνος ετούτου εδώ του κόσμου είναι ταυτόχρονα αρκετά μεγάλος για να τον αντέξουν οι άνθρωποι αλλά και μηδαμινός μπροστά στο μεγαλείο της μελλοντικής θεραπείας. Μπορούμε λοιπόν να τον αυξήσουμε άφοβα, ακριμάτιστα. Δύο ακόμα νεκρά παιδιά δεν είναι τίποτα μπροστά στα χιλιάδες που πέθαναν ή θα πεθάνουν από εδώ και πέρα. Μια στυγνή υπολογιστική ηθική η οποία έρχεται και αυτή με τη σειρά της να δικαιώσει τον κόσμο ετούτο, στο πεδίο της δράσης αυτή τη φορά: Τα μέσα που μας δίνει ο κόσμος είναι δικαιολογημένα μπροστά στο σκοπό που έχουμε κατά νου.

Έτσι, ο ηρωϊσμός του εσχατολόγου επαναστάτη βρίσκει καταφύγιο στην θρησκευτική πίστη σε μια ανώτερη τάξη πραγμάτων, ενώ η εξιλέωση περιμένει στο τέλος της μακράς πορείας και στο μεταξύ βασιλεύει η αποστροφή ή το μίσος προς τον σύγχρονο, συγκαιρινό άνθρωπο. Παράλληλα, η δράση κινδυνεύει σοβαρά να εκτραπεί προς την τυφλή και μηδενιστική βία. Αντιθέτως, για τον ηρωϊκό πεσιμιστή η επανάσταση δεν μένει μια χιλιαστική προσμονή ενώ η δράση του είναι αναγκασμένη ν' αποδεικνύει ταυτόχρονα τον σεβασμό της στην αξία που της δίνει ώθηση. Έτσι, ο ηρωϊσμός ξαναδένει με την εξιλέωση μέσα από ένα νέο μονοπάτι: Το μονοπάτι εκείνο μέσα από το οποίο ο ηρωϊκός πεσιμιστής εξακολουθεί να πιστεύει στις δυνατότητες του κόσμου που αρνείται. Συνεχίζει να τον αγαπά ενώ τον θέλει άλλο από αυτό που είναι. Μακριά από το μηδενισμό, δεν εξιλέωνει τον κόσμο όσο είναι αποκομμένος από την αξία που πρεσβεύει και με την συνέπεια της δράσης του και τον θάνατό του σφραγίζει στο σήμερα και για πάντα την εφικτότητα της επικράτησης αυτής της αξίας. Αυτή τη διαδρομή τραβά μόνος του ο επαναστάτης και μας θυμίζει έτσι και πάλι πως τίποτα δεν μπορεί να ριζώσει γερά και να καρπίσει σε τούτο τον κόσμο όταν έχει διαχωρίσει τη θέση του από την πίστη και την αγάπη προς τον άνθρωπο.

Νοέμβριος 2010
Νίκος Γιαννίκας

¹⁰ Απ' το στόμα της Ντόρας στην Τρίτη Πράξη: «Δεν ανήκουμε σ' αυτό τον κόσμο, εμείς είμαστε δίκαιοι. Υπάρχει μια ζεστασιά που δεν είναι για μας»